

Riscurile politicilor de dezvoltare bazate pe formarea capitalului social*

Bogdan Voicu
ICCV

The paper considers the existing balance between the bonding and the bridging social capital in Romania, focusing on the risks which might occur for the community development projects. Firstly, a brief review of the literature discuss the bonding/bridging distinction, its liquidity, the positive and the negative consequences of the existing social capital stocks for the community development. Second, the paper sketched that Romania has low levels of bridging social capital, but the distribution within the society is similar to one from different other European countries. Considering the higher levels of bonding relations and trust, the main section of the paper builds around the possible challenges for the community development projects which consider the use of social capital. Increasing existing inequalities, strengthening too much the bonding social capital, „mimed” and „hierarchical associationism”, blocking the values’ change, ignoring specific forms of social capital, biased evaluation procedure are among the potential perverse effects analyzed in the paper.

Keywords: social development, social capital, perverse effects, Romania

Cuvinte-cheie: dezvoltare socială, capital social, efecte perverse, România

Capitalul social a dobândit recunoaștere în anii '90 ca un al patrulea element fundamental în determinarea dezvoltării sociale. El se adăuga astfel celor două componente hard ale mixului dezvoltării așa cum era el recunoscut până atunci – capitalul material/financiar și capitalul uman, dar și aranjamentului instituțional (democratic) considerat un alt element care să favorizeze creșterea.

Capitalul social avea să apară ca un amănunt de mult așteptat de științele sociale pentru a explica mai bine diferențele regionale și naționale în ceea ce privește dezvoltarea. Bourdieu (1986), Coleman (1988, 1990) și Putnam (1993) erau cei ce dezvoltaseră

conceptul. Primul dintre acești trei „părinți fondatori”, Bourdieu discutasese despre efectele capitalului social mai ales în plan individual, Coleman fiind cel ce extinsese explicit discuția la nivelul colectivităților, în timp ce Putnam adusese în prim plan contribuția esențială a capitalului social la dezvoltarea socială.

O literatură întreagă a înflorit în ultimele două decenii, încurajată atât de noutatea conceptului (în fapt nu atât de nou, cât mai degrabă mai bine operaționalizat și remodelat), dar și de adoptarea sa rapidă de majoritatea agențiilor internaționale cu obiective explicite în dezvoltare, în frunte cu Banca Mondială. Numeroase politici au fost fundamentate

* O parte din articol a fost realizat ca visiting researcher la Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung – Universität zu Köln în ianuarie-februarie 2007 (susținut prin proiectul FP6, 026142 RITA, ZA-EUROLAB 01-07-MV, *Social Capital and the Welfare State*, coordonator Mălina Voicu). Grantul CNCSIS ID-56/2007 (pe care l-am coordonat), ca și grantul CEX-05-D8-34 (coordonator Ioan Mărginean) au susținut, de asemenea, lucrul la părți ale articolului. Mulțumesc profesorului Sandu Dumitru pentru observațiile și comentariile extrem de utile.

pentru a favoriza formarea capitalului social, prin instrumente diferite. O bună parte a efortului de dezvoltare la nivel global a luat în considerare nou recunoscuta resursă, căutând să contribuie la promovarea formării sale în zonele defavorizate.

Avântul optimist al cercetătorilor, decidenților politici și implementatorilor de programe (veniți în special dinspre sectorul ONG) a lăsat loc la puține critici, majoritatea îndreptate îndeosebi către ipoteza lui Putnam referitoare la declinul capitalului social în America¹.

Ceea ce îmi propun în acest material este să reiau o parte din aceste critici, identificând, în context românesc, potențialele riscuri induse de politicile de dezvoltare axate pe formarea capitalului social și utilizarea celui deja existent.

Încep prin a trece în revistă literatura privind capitalul social, fixând noțiunea și insistând pe distincția esențială dintre *bridging* și *bonding*. Discut apoi structurile de capital social din România (în special cele de tip *bridging*), în comparație cu restul Europei. Enumăr apoi câteva politici și programe axate pe dezvoltarea capitalului social. Ele constituie contextul în care aloc un spațiu destul de larg potențialelor efecte perverse, iar în final dezvolt o discuție despre impactul acestor politici și programe (incluzând efectele lor perverse) asupra calității vieții indivizilor și comunităților din România.

Concepte, literatură

O întregă literatură dezbate *capitalul social* analizându-i toate fațetele. Nu îmi propun să o analizez aici și nici să trec în revistă toate valențele, funcțiile, efectele benefice și cele nedorite ale capitalului social. Există deja numeroase sinteze și volume de sinteză, atât în literatura internațională (Portes, 1998, 2000; Dagsupta, Serageldin, 1999; Myhailova, 2004; etc.), cât și în cea în limba română (Sandu, 1996, 2003; Voicu, 2003, 2005a, 2006b; Toth, 2007). Fukuyama (1995) a dedicat încrederii și capitalului social una dintre cărțile sale de popularizare a științei.

În esență, capitalul social reprezintă un mix de relații sociale, încredere și norme ale reciprocității cu consecințe la nivel individual (integrarea individului în societate, capacitatea de a accesa resursele controlate de ceilalți) și la nivel colectiv (producerea bunului comun, coeziunea socială). Nu există un consens general nici asupra definiției, nici asupra modurilor de măsurare. Încrederea, spre exemplu, este uneori privită drept consecință a capitalului social, alteori drept determinant. Unele studii restrâng sfera manifestărilor capitalului social la asociaționism (vezi, în general, analizele provenite dinspre economie). Altele o extind, folosindu-se de mențiunea lui Coleman referitoare la normele reciprocității, incluzând în sfera capitalului social orientări valorice spre conformismul la normele sociale existente (Knack, Keefer, 1997; Schaik, 2002; Raiser *et al.*, 2001).

În ceea ce mă privește, optez pentru o definiție a capitalului social ca realitate latentă, multidimensională. Manifestările sale pot fi regăsite în sfera relațiilor sociale informale, a celor formalizate prin activitatea în interiorul unor asociații, prin încrederea interpersonală și prin încrederea în instituții. La nivelul colectivităților se adaugă capacitatea de a genera acțiuni de protest (vezi Voicu, 2005b și 2005c). Urmez astfel un curent metodologic al multidimensionalității capitalului social, care poate fi regăsit la numeroși alți cercetători (Paxton, 1999; Halman, Luijkx, 2006; Schaik, 2002; Putnam, 2001; Welzel *et al.*, 2005 etc.). În plus, subscriu la distincția introdusă de Narayan (1999) și Woolcock (2000) și popularizată de Putnam (2001), între capitalul social de tip *bonding* și cel de tip *bridging*². Primul tip, cel al capitalului social tip *bonding* este relevant pentru viața comunităților mici, închise, dominate de relații dezvoltate în interiorul grupului de apartenență imediată, adesea suprapus grupului de rudenie, și de neîncredere față de orice actor corporat, individual sau instituție externă grupului. Capitalul social de tip *bonding* contribuie de regulă la dezvoltarea amoralismului familial descris de Banfield

(1958), comunitatea izolându-se social de restul lumii și acționând după reguli proprii nescrise, în ciuda posibilei întrepătrunderi spațiale cu alte grupuri, colectivități, indivizi. Capitalul social de tip *bridging* presupune în schimb dezvoltarea de relații și încredere și în alte grupuri în afara celor primare, nivele mai ridicate de încredere în instituții, participare la relații sociale formalizate în asociații³.

Rețelele de tip *bridging* se pot converti în timp în capital social tip *bonding*. Din punctul strict de vedere al relației individ-grup, problema cu distincția *bonding-bridging* este că cele două categorii abstracte ar trebui mai degrabă considerate ca orientări latente spre dezvoltarea de relații și încredere în grupurile de apartenență (primară), respectiv în alte grupuri. Perspectiva trebuie să fie una dinamică: indivizii cunosc în decursul vieții o dinamică a modului în care își definesc grupurile de apartenență, unele grupuri, inițial neimportante, putând deveni grupuri de referință esențiale, dublate și prin apartenența individului la grupul respectiv. Apartenența la rețele care inițial transcend granițele comunității de apartenență poate deveni în fapt o manifestare a capitalului de tip *bonding*.

Un exercițiu simplu permite imaginarea unei societăți insulare, formată din comunități închise. În timp, liderii comunităților locale dezvoltă relații între ei. Inițial acestea constituie relații tip *bridging*, trasând poduri imaginare între comunitățile închise. Dacă acestea nu sunt dublate rapid și de relații între membrii „obișnuiți” ai comunităților separate spațial, ele vor deveni în fapt expresie a unui capital social tip *bridging*, dezvoltat exclusiv în cadrul unui grup de apartenență format acum din liderii comunităților. Chiar dacă fiecare din acești lideri au relații și în interiorul grupurilor lor de apartenență teritorială (în comunitatea a căror lideri sunt) relațiile dezvoltate în grupul exclusivist al liderilor rămân relații de tip *bonding*.

Capitalul social nu referă exclusiv modul de raportare al individului la diverse grupuri sau comunități. Conform lui Coleman, o

manifestare importantă a capitalului social este reprezentată de modul de raportare la normele sociale. Putnam, spre exemplu, particularizează acest lucru prin discuția despre încrederea în instituțiile organizării sociale și prin încrederea în oameni. Încrederea, indiferent de tipul ei, poate urma aceeași cale de transformare din indicator al unui capital social tip *bridging* în manifestare a orientării spre capitalul social tip *bonding*. Spre exemplu, încrederea puternică în instituții care promovează relații tip *bonding*, nu reprezintă un indicator pentru capitalul social de tip *bridging*.

În general, capitalul social de tip *bridging* este considerat a fi cel care are principalul rol în favorizarea dezvoltării. Există însă *critici*, venite îndeosebi dinspre economie, care chestionează cauzalitatea existentă între capitalul social și dezvoltare. Smith și Kulynych (2002) argumentează despre capitalul social că nu este în nici un caz o formă de capital, ci mai degrabă o expresie a activităților economice (în ce privește participarea în organizații) sau că este pur și simplu dependent de resursele economice (în ce privește integrarea în rețele sociale). O'Connel (2003) înclină să el să creadă că există o dependență a capitalului social de diverși factori economici. El invocă în acest sens, între altele, studiul clasic al lui Lazarsfeld asupra Marienthalului, unde închiderea principalului angajator local a condus imediat la scăderea activităților asociative formale. Trebuie notat însă că în general studiile care resping contribuția capitalului social la dezvoltare se rezumă de regulă doar la o parte din manifestările capitalului social (cel mai frecvent ignoră efectele încrederii și pe cele ale participării în activități asociative informale), testează asumpțiile invocate fără a controla pentru multicauzalitate, sau nu testează ipotezele contrarii – folosind aceleași seturi de date. Alți autori (Durlauf, 1999; Manski, 2000) chestionează efectele capitalului social, punând la îndoială efectele acestuia datorită dificultăților de măsurare ale unui concept atât de „vag”, greu de măsurat direct⁴.

O altă tentație critică este dată de riscul indus de efectele (uneori) negative ale capitalului social tip *bonding*. Raportul dintre cele două tipuri de capital social, *bonding* și *bridging*, este de altfel una extrem de complicată și trebuie tratată cu precauție. Să luăm de exemplu relația dintre rețelele puternice de încredere în grupul de apartenență și încrederea în instituții. Două observații, ambele venite din spațiul ex-comunist sunt utile în a evalua teoretic raportul dintre cele două manifestări ale capitalului social. Pe de o parte, rețele puternice de încredere, adesea închise, restrânse la grupuri sau categorii sociale înguste, au apărut încă din timpul comunismului, suplimentând iraționalitatea organizării instituționale, raritatea generată de aceasta, și incapacitatea statului de a furniza varii servicii sociale (Mishler, Rose, 1997, 1999; Rose, Mishler, Haerpfer, 1998; Sztompka, 1999; Verdery, [1996]). În țările din estul Europei, în bună măsură ele s-au menținut și după schimbările de regim din 1989-1991, contribuind la prezența unei încrederi reduse în instituții, substituite de rețele de interese care acționau astfel ca și bariere în calea schimbării sociale. Relația este, în acest caz, simplă: încrederea ridicată în grupul de apartenență asociată neîncrederii în ceilalți (din alte grupuri) și în instituții, a tins a se reproduce, mai ales în condițiile unei performanțe economice reduse. Observația este în bună măsură similară discuției despre rolul rețelilor închise din anumite părți ale Italiei (Banfield, 1958; Putnam, 1993).

Tammy Smith (2006) furnizează o a doua observație interesantă, de această dată plasată în peisajul bosniac de după războiul civil din anii '90. Rețele puternice formate în interiorul grupurilor etnice împiedicau aici formarea unor relații de încredere în administrația publică locală, blocându-i inițiativele și obstrucționând colaborarea și formarea bunului comun. Aparent, aceste relații păreau a fi manifestări ale unui capital social tip *bridging*, unind grupuri etnice din localități diferite, unele chiar îndepărtate, fiind etichetate de autorul citat drept „încredere interpersonală”.

La baza lor se afla însă identitatea etnică, devenită în timpul și imediat după războiul civil principalul element de identificare cu grupurile de apartenență primară. Astfel, chiar dacă încrederea transgresa frontierele unei localități, avem de-a face cu capital social de tip *bonding*, care acționa în sensul blocării dezvoltării comunitare și sociale.

Discuția despre efectele negative ale capitalului social nu este străină literaturii românești. În sintezele de prezentare ale capitalului social (Voicu, 2003; Voicu, 2005) am trecut în revistă, pe scurt, unele potențiale efecte negative. Dumitru Sandu (2005, 81) atrage atenția într-un paragraf asupra riscului ca satele bogate în capital social tip *bonding* să fie reticente la implementarea unor proiecte de dezvoltare, devenind refractare la orice practică inovativă. În aceeași lucrare, Sandu propune și un model ipotetic de bună practică în dezvoltare (ANDEO) care consideră capitalul social drept unul dintre elemente, însă atrage atenția că centrarea excesivă pe rolul acestuia nu reprezintă o bună soluție în promovarea dezvoltării comunitare. În schimb, în alte articole (vezi de exemplu Toth, 2007; Precupețu, 2006) precum și în materialele produse de ONG-urile implicate în proiecte de dezvoltare axate pe formarea și utilizarea capitalului social, precauțiile privind folosirea capitalului social sunt limitate la afirmații extrem de generale sau lipsesc cu desăvârșire.

Politicile de dezvoltare care au între elemente capitalul social ținesc de regulă *comunitățile*. Nu o să intru în discuția despre ce este o comunitate (vezi în acest sens Bauman, 2002, Sandu, 2005; Precupețu, 2006 etc.). O să urmez însă aici pe Völker, Flap și Lindenberg (2007), pentru a preciza granițele dintre simpla proximitate spațială și comunitate, relevantă în discuția ce va urma despre rolul capitalului social în proiectele de dezvoltare. Întrebarea este dificilă. De regulă, practicienii dezvoltării comunitare tind să asume caracterul de comunitate al oricărei vecinătăți spațiale⁵. Proximitatea nu este însă suficientă pentru a face o colectivitate să devină comunitate, în sensul lui Tonnies, să

dezvolte un anume spirit comunitar care să îi permită mai apoi să conlucreze în beneficiul comun. Völker, Flap și Lindenberg (2007) notează patru condiții care pot facilita apariția unei comunități în spații de proximitate spațială a locuirii :

a) *Prezența unor locuri de întâlnire*. Dacă oamenii nu au unde să se întâlnească, interacțiunea face-to-face este dificilă, posibilitatea de a-ți cunoaște vecinii dispare practic. Școlile, parcurile, cârciumile, magazinele mici (nu supermarketurile), bisericile, orice loc de recreare etc. oferă localnicilor prilejul de a petrece mai mult timp împreună.

b) *Interesul indivizilor de a investi în relații locale*. Similaritatea vecinilor (în termeni de stil de viață), resursele proprii și ale celorlalți determină implicarea în relații sociale, în care schimbul informațional, obținerea de gratificații din realizarea intereselor comune recreative, de dezvoltare personală și materială, precum și accesul la resursele controlate de ceilalți devin elemente cheie, transformând simpla proximitate spațială în comunități emergente.

c) *Lipsa de alternative de interacțiune*. Implicarea în relații în afara grupului alcătuit din vecini determină un interes mai scăzut de a interacționa cu aceștia, gratificațiile asociate interacțiunii fiind deja realizate.

d) *Interdependența*. Existența unor probleme comune generează nevoia de colaborare, stimulând interacțiunea și colaborarea și în alte domenii. Să notăm însă că, în România rurală, în condițiile în care o comunitate se confruntă cu probleme grave, precum catastrofele naturale, în contextul unor resurse de capital social *bridging* relativ reduse, nivelul încrederii generalizate și cel al frecvenței reunirii în adunări generale devine mai redus decât în colectivitățile care nu au experimentat astfel de situații extreme (Comșa, 2006, 36). Interdependența, în acest caz excepțional, nu mai generează apariția spiritului comunitar.

Capital social în România : comparații cu spațiul european și diferențe între indivizi

Analizele comparative arată că, în România, *nivelele capitalului social tip bridging* sunt reduse în comparație cu restul Europei. Românii își întâlnesc mai rar prietenii decât restul europenilor, participă mai rar la activități ale unor asociații, au încredere mai redusă în oameni (Voicu, 2005a, 2005b ; Sandu, 2003 ; Raiser *et al.*, 2001 ; Bădescu, 2003 ; Dekker, Halman (eds.), 2003 etc.). Încrederea în instituții este mai dificil de evaluat în analize comparative care iau în considerare între instituțiile considerate Parlamentul, Președinția sau Guvernul. Obstacolele sunt date de caracterul periodic al ciclurilor electorale și de plusul de încredere înregistrat imediat după momentul alegerilor, precum și de dependența în instituțiile administrației publice de calitatea de moment a guvernării. Toate acestea fac ca încrederea în instituțiile guvernării să nu reprezinte un bun indicator pentru comparații internaționale⁶. În momentul în care este însă utilizat un indice al încrederii în instituții mai puțin supuse variațiilor date de ciclul electoral și eficiența guvernării⁷, România se plasează între cele mai „neîncrezătoare” societăți europene (Voicu, 2005b).

În literatura existentă, analizele comparative dedicate *capitalului social tip bonding*, în care să fie inclusă și România, sunt mai degrabă rare. Câteva indicii pot fi regăsite însă în ceea ce privește rolul familiei și importanța ei în comparație cu alte grupuri. Saraceno *et al.* (2005) furnizează date provenite, despre importanța familiei în raport cu alte grupuri în ceea ce privește furnizarea de suport indivizilor în caz de nevoie, dar și ca frecvență a ocaziilor de socializare. În plan european⁸, România se plasează conform acestor date între țările în care importanța familiei o excede mult pe cea a prietenilor și altor grupuri, exceptând situațiile în care indivizii au nevoie de ajutor financiar⁹.

Cifrele cu pricina confirmă rezultatele la care am ajuns în ceea ce privește importanța relativă a prietenilor în raport cu familia (Voicu, 2005b). Acestea sugerează că, în România, comparativ cu majoritatea societăților europene, raportul dintre importanța familiei și cea a prietenilor este semnificativ mai ridicat. Analize realizate doar pentru cazul României, necomparative, sugerează același lucru. De exemplu, Bădescu (2006, 69) arată că în mediul rural românesc, încrederea în grupul de rudenie este net superioară încrederii în alte grupuri și celei generalizate.

Conjugate, cele de mai sus sugerează că avem de a face cu o societate care, în comparație cu alte țări europene, prezintă nivele mai scăzute de capital social tip *bridging* și nivele mai ridicate de capital social tip *bonding*. Patternul nu este unul singular, fiind specific majorității fostelor societăți comuniste din Europa (Ledeneva, 1998 ; Kochanowicz, 2004 ; Rose, Mishler, Haerper, 1998) și își găsește rădăcinile deopotrivă în influența sistemului instituțional comunist, dar și în cultura pre-comunistă (Kochanowicz, 2004 ; Voicu, 2005a, 2005b ; Kidekel, 2006, 49-50 ; Bădescu, Sum, 2005).

Ca orice altă societate, societatea românească nu este una omogenă. La nivel individual, românii mai bogați în alte tipuri de resurse (mai educați, mai avuți, mai moderni din punct de vedere cultural) se dovedesc a fi și cei mai bogați în capital social tip *bridging* (Sandu, 1996, 2003 ; Voicu, 2005a, 2006c ; Voicu, Voicu, 2003 ; Bădescu, Sum, 2005). Diferențele cu pricina sunt similare cu cele sesizate în majoritatea studiilor realizate pentru alte societăți europene¹⁰. În plus, există diferențe regionale, induse de o cultură mai participativă în zona Transilvaniei (Bădescu, Sum, 2005 ; Bădescu, 2006)¹¹ și mai redusă în Moldova¹².

Efecte perverse ale utilizării capitalului social în politicile de dezvoltare

Anii '90 au marcat o orientare pregnantă a proiectelor de dezvoltare către finanțarea prin granturi a comunităților (Dan, 2006), aspectele legate de creșterea participării, utilizarea, formarea sau sporirea capitalului social devenind nelipsite din orice proiect (Sandu, 2005 ; Precupețu, 2005). În România, debutul cel mai vizibil al acestei abordări l-a constituit activitatea Fondului Român de Dezvoltare Socială (FRDS), începută din a doua parte a anilor '90. Astăzi, majoritatea proiectelor de dezvoltare includ componente de activare a capitalului social local, indiferent că este vorba de Proiectele de Dezvoltare Rurală (PDR) inițiate de Guvernul României și Banca Mondială¹³, de instalarea de telecentre¹⁴, de proiecte tip CSR¹⁵ dezvoltate de companii private.

În centrul preocupărilor privind capitalul social stă sporirea gradului de implicare a comunităților în proiectele de dezvoltare. În fapt, prezumția implicită este întotdeauna că proximitatea spațială se convertește în existența unei comunități locale. Eforturile inițiatorilor proiectelor se îndreaptă, prin urmare, spre a canaliza spiritul comunitar, către participarea în derularea întreprinderii în cauză, facilitând astfel implementarea sa, dar și sustenabilitatea și legitimitatea, prin dezvoltarea sentimentelor de proprietate ale comunității față de rezultatele proiectului respectiv.

Elementul vizat este o formă a capitalului social aflată pe granița mișcătoare dintre *bridging* și *bonding*. Cooperarea locală, în localități ceva mai mari, are nevoie de relații și încredere între grupurile de status din localitate, indiferent că acestea sunt constituite în jurul etnicității, apartenenței religioase, educației, veniturilor, rudeniei, vecinătății etc. În localități mici, este posibil să discutăm despre un singur grup social constituind comunitatea locală. Elementul la care fac apel proiectele de dezvoltare este, în acest caz, capitalul social de tip *bonding*.

Pe de altă parte, trebuie notat faptul că, în general, doar un tip de manifestare a capitalului social este luat în considerare de proiectele de dezvoltare de care am amintit. Acestea tind să ignore elementele legate de încredere și încredere în instituții, concentrându-se pe relații. Mai mult, sunt luate în considerare mai ales relațiile formalizate prin participarea în organizații voluntare¹⁶.

Logica încetățenită în practica românească urmează un pattern simplu: este identificat un CBO (*Community Based Organization*); dacă nu există, este sprijinit să se înființeze; CBO-ul, botezat adesea „grup de inițiativă” (FRDS) sau „Comitet Consultativ pentru Investiții al Comunei”¹⁷ (PDR) este sprijinit să dezvolte proiecte, să le aplice pentru finanțarea prin granturi; proiectele sunt implementate. Monitorizarea funcționării ulterioare a colectivității sprijinite ca și comunitate, pe termen mediu și chiar scurt, este uneori realizată.

Un prim efect pervers a unei astfel de strategii este legat de *riscul de a întârzi prea mult capitalul social tip bonding*¹⁸. Acest lucru se poate întâmpla în comunități în care CBO-ul¹⁹ este sau devine „proprietatea” unui grup de interese, care îl ține captiv, acționând comprador în utilizarea finanțărilor atrase în localitate. Segmentările din interiorul colectivității vor fi în acest caz reproduse și/sau întărite, conducând la tensiuni sociale latente și afectând dezvoltarea capitalului social tip *bridging* și a spiritului comunitar.

În mod firesc, membrii CBO sunt recrutați dintre liderii informali ai comunității. În comunități mici, care ar putea fi considerate a constitui un singur grup, este probabil ca aceștia să fie cei care se conformează cel mai bine la regulile grupului (Merton, 1960). Cu alte cuvinte, în medii în care capitalul social tip *bonding* este dominant, normele sociale existente sunt întărite prin simpla prezență a liderilor informali în CBO. În comunități dominate de relații tradițional-ierarhice puternice, este posibil ca, indiferent de procedurile de supervizare folosite, să fie imposibil ca astfel de efecte să fie eliminate chiar și într-un stadiu incipient al proiectului, singura alternativă putând fi blocarea acestuia,

cu efectul scăderii și mai puternice a încrederii instituționale. Rezultatul conjugat este legat de întărirea capitalului social tip *bonding*, preexistent în localitate. Riscul se manifestă, evident, cu precădere în comunități mai degrabă închise, dominate de astfel de relații de tip *bonding*.

Un efect negativ din aceeași sferă (capital social tip *bonding* prea puternic care afectează dezvoltarea) riscă să apară și în comunitățile cu o coeziune ridicată, chiar și în prezența unor legături preexistente cu lumea exterioară: succesul implementării mai multor proiecte în care participarea comunitară este ridicată poate conduce la scăderea frecvenței relațiilor cu grupuri din afara comunității, cu risc de izolare. Totuși, acest risc este minor: în general, dezvoltarea comunitară și economică sunt însoțite de creșteri în ceea ce privește capitalul uman, procese de modernizare și post-modernizare culturală. Acestea se reflectă în fluxuri de emigrație din comunitate către alte localități, dar și în fluxuri de imigrație dinspre alte localități. Toate procesele amintite contrabalansează posibilitatea de închidere a comunității. Un alt risc este legat de *creșterea unor inegalități latente*. Așa cum am arătat mai sus, CBO-ul poate manifesta un comportament comprador, de redistribuire preferențială a fluxurilor financiare și informaționale care pătrund în comunitate. CBO-urile reunesc de regulă câțiva lideri ai colectivității locale. Există numeroase localități rurale, dar și urbane, în care toți liderii formali și informali constituie o unică rețea socială, integrată eventual, ierarhic, în comunitatea locală în care va deține în acest caz o poziție dominantă.

Am arătat deja că în România, ca în orice altă societate europeană, cei mai educați, mai avuți, cu mai mult prestigiu social sunt mai bogați și în capital social. Aceștia sunt localnicii cei mai probabil să fie contactați de orice finanțator care își dorește un CBO în plan local pentru a derula proiectele de dezvoltare propuse. Mai mult, astfel de oameni sunt cei care prezintă o probabilitate mai ridicată de a dezvolta structurile necesare aplicării din proprie inițiativă pentru a obține

granturi de dezvoltare. Ei pot, de asemenea, mobiliza comunitatea, prin mijloacele specifice pe care deja le controlează. Participarea comunitară este astfel garantată, un ONG poate fi oricând creat sau mimat (vezi mai jos), cel puțin aparent, capitalul social este prezent și poate garanta o dezvoltare comunitară durabilă. În fapt, accentuarea inegalităților preexistente poate duce pe termen mediu la segregarea grupului dominant de restul colectivității, segmentând comunitatea în grupuri care dezvoltă capital social tip *bonding*, dar sunt lipsite de elemente de capital social tip *bridging*, care să le poată conecta.

Mai mult decât atât, practica de până acum în programe de dezvoltare arată că adesea, membrii CBO își convertesc în capital politic prestigiu și capitalul social consolidat prin proiectele de dezvoltare derulate. Ei sunt aleși primari, consilieri locali sau devin antreprenori de succes în plan local. Suspiciunile pot apărea imediat, mai ales într-un mediu în care proiectele de dezvoltare nu adresează adecvat problema încrederii reduse.

Întărirea dublei morale și „asociaționismul mimat” constituie alte două riscuri. În timpul regimului comunist, spațiul public era unul al dublei morale (Verdery, 2003): oamenii spuneau una, ceea ce era dezirabil a fi spus conform normelor oficiale, dar făceau alta, conformându-se de această dată normelor sociale dezvoltate subteran de societate, însă ignorate de iraționalitatea legiuitorului totalitar. Astfel de practici pot fi încă întâlnite, iar unele dintre prevederile pe care România le-a acceptat în procesul de aderare la Uniunea Europeană stau mătură în acest sens²⁰.

Interacțiunea cu un primar dintr-o comună din Oltenia, din unul dintre județele în care s-a pilotat PDR, mi-a prilejuit observația următoare. În timpul discuțiilor din cadrul unui *workshop* despre dezvoltarea rurală, el avea să spună că nu sunt probleme cu a avea un ONG pentru a atrage proiecte. Ca primar, sesizase că satul poate deriva beneficii prin accesarea mai facilă a unor granturi, dacă ar avea un ONG local. Așa că „dăduse ordin” și se înființase un ONG. Primăria finanțase costurile înregistrării legale. Avea să adauge

că, dacă e nevoie, mai puteau înființa unul sau chiar mai multe. Activitatea acestui CBO ad-hoc era inexistentă, exceptând acțiunile în care era în fapt implicată primăria.

Existența ONG-ului sau ONG-urilor cu pricina nu reprezintă în nici un fel o expresie a participării locale, ci doar o manifestare a puterii administrative de a se organiza. În acest context, scopul existenței lor – stimularea participării comunitare – fiind eludat, ar fi fost mai simplu ca proiectul să fie derulat direct prin intermediul primăriei, presupunând mai puțină activitate de natură birocratică, fără a mai înființa și alte organizații fictive. Evident însă, aceasta ar fi fost doar alternativa mai bună uneia lipsite de sens. Dezirabil era ca un ONG real să funcționeze sau să fie încurajat să fie înființat, stimulând participarea locală (și) prin intermediul proiectelor de dezvoltare comunitară.

O altă formă deviantă pe care o pot îmbrăca ONG-urile locale, candidate tipice pentru a deveni CBO-uri, sau rezultate din proiecte de dezvoltare anterioare, este „asociaționismul ierarhic”. Am auzit adesea președinți de ONG-uri discutând despre asociația pe care o prezidau ca despre o proprietate personală. Este unul dintre efectele perverse ale copierii unor forme fără a interioriza normele și valorile ce fundamentează acțiunea potențială a acestora. Numeroase ONG-uri, atât în mediul rural, cât și în mediul urban, acționează conform unor reguli ierarhice extrem de puternice: ceea ce spune președintele se execută fără crâcnire de către vicepreședinte, care la rândul-i dă ordine membrilor simpli, în rândurile cărora mai pot exista și alte ierarhii. Oamenii nu fac altceva decât să reproducă norma socială de organizare a spațiului public pe care o cunosc cel mai bine, chiar dacă scopul și regulile formale pe care le-au acceptat oficial sunt altele. Dubla morală are și ea un rol în astfel de comportamente.

Situații similare pot fi regăsite și în comunități alcătuite din tineri, studenți sau absolvenți de facultate, cu venituri peste medie, cu alte cuvinte în grupuri care pot trece mai ușor la dezvoltarea comportamentelor

presupuse de asocierea în organizații voluntare. O astfel de comunitate este cea dezvoltată în jurul jocului online furnizat de *hattrick.org*. Jocul în sine este un manager de fotbal online, atrăgând în principal utilizatori bărbați, aproape un milion din toată lumea, din care în de 24.000 din România²¹. Participarea este gratuită, neimplicând nici o plată obligatorie. Utilizatorii au libertatea de a discuta despre teme diverse pe forumurile de discuții înglobate în joc. Cei care plătesc în jur de 7 Euro pentru un abonament pe 3 luni, au acces și la așa numitele federații, organizate voluntar de utilizatori, în funcție de interese. Există de pildă, în rândul utilizatorilor din România, o „federație” a suporterilor echipei de fotbal Dinamo, una a suporterilor Stelei, altele pentru Rapid, Petrolul etc. ; există, de asemenea, federații ale „dependenților de tutun”, ale celor care au peste 25 de ani, ale celor interesați de istorie, ale celor „cu simțul umorului”, precum și federații legate de unele aspecte ale jocului, federații regionale etc. Toate aceste federații sunt organizate voluntar și administrate de membri după cum doresc, cu condiția respectării unor reguli minimale specifice jocului (majoritatea vizează polițetea și protejarea intereselor companiei care furnizează jocul). Cei care se regăsesc în astfel de „federații” nu fac altceva decât să reproducă în comunitatea virtuală²² patternuri de tip asociativ. Foarte des, federațiile în cauză dezvoltă patternuri de gestiune de tip ierarhic : cei aleși ca și moderator/președinte de federație (adesea liderii nu sunt numiți ci sunt chiar membrii fondatori) acționează discriminator, fără a apela la consultarea membrilor sau doar mimând-o. Același lucru se întâmplă cu voluntarii care asigură rolul de moderator al discuțiilor de pe forumurile publice ale jocului (cele din afara „federațiilor”). Aceștia tind să acționeze adesea ca „proprietari” ai comunității de limbă română, pe care o moderează.

Am adus acest lung exemplu în prim plan ca să arat cum uneori forma nu este suficientă pentru a dezvolta un spirit comunitar susținabil, el fiind înlocuit rapid de normele sociale în vigoare cu ierarhii puternice ce

pot conduce pe termen lung la segmentarea comunității emergente în grupuri între care tensiunile sociale latente împiedică dezvoltarea comunitară (nu mai apar, spre exemplu, interesele comune amintite de Völker și colegii). Exemplul a fost ales dintr-o comunitate (ce e drept virtuală) formată din membri care au probabilitatea cea mai ridicată de a dezvolta capital social tip *bridging*, de a acționa ca și catalizatori ai dezvoltării sociale, tocmai pentru a sublinia cât de puternic este acest risc în localități rurale slab dezvoltate, subiectul cel mai frecvent al proiectelor de dezvoltare comunitară ce implică formarea de capital social.

Să notăm și faptul că dacă accesibilitatea finanțării presupune un CBO de tip ONG, iar acesta îmbracă forme precum asociaționismul mimat sau cel de tip ierarhic, atunci, într-o colectivitate mai tradițională (cum sunt localitățile rurale sărace din România), mesajul pe care îl primesc sătenii este că noua formă socială propusă este în esență una și aceeași cu vechiul sistem. Apare riscul unui *blocaj al schimbării valorice*, procesele de transformare socială fiind în fapt încetinite, nu accelerate.

Un ultim risc pe care îl semnez aici este legat de *ignorarea unor forme esențiale de capital social care contribuie decisiv la o dezvoltare comunitară de lungă durată*. Este vorba în primul rând de încrederea în oameni. Aceasta este adresată în mod direct în multe proiecte prin adunări generale ale colectivității, cu scopul de dezbateri a problemelor locale, de a identifica proiecte potențiale de dezvoltare, de a discuta despre implementarea acestora etc. Sunt cazuri însă în care localnicii nu fac legătura între proiectele implementate și dezbaterile la care au participat formal (vezi de exemplu, Petrescu, Baboi, 2006). În astfel de cazuri, este probabil că există o problemă de transparență a implementării, de familiarizare a localnicilor cu metodele folosite, de integrare a logicii proiectului implementat în coerența normativă a colectivității locale (vezi Sztompka, 1999).

Un alt element neglijat aproape mereu este legat de *transferarea dezvoltării de capital social în spații publice mai puțin formalizate*

decât în cazul dezbatărilor din adunările generale. Rolul cârciumii, a terenului și echipei sportive, a trupei de dansuri, a altor locuri unde poate apărea interacțiunea socială este esențial în acest sens. Aceste spații destinate în principal loisir-ului reprezintă pretexte de întâlnire și de dezvoltare a încrederii, a relațiilor sociale, în medii mai familiare sau în orice caz, mai puțin formalizate, facilitând apariția spiritului comunitar, acolo unde acesta lipsește. Riscul asociat neglijării acestui element este reducerea impactului pe termen mediu și lung în ce privește formarea capitalului social.

Etapă de monitorizare a efectelor proiectelor în ce privește capitalul social este, de asemenea, supusă unor riscuri. Acestea sunt plasate dincolo de dificultățile de măsurare inerente. Majoritatea proiectelor de dezvoltare comunitară din România sunt plasate în mediul rural, acolo unde, dintre diferitele elemente ale vieții lor (locuință, venituri, sănătate, loc de muncă, siguranță personală, viață socială), tocmai viața socială este cea de care sătenii se declară a fi cel mai satisfăcuți (Voicu, 2006d). Există un risc ridicat ca, în procesul de monitorizare și evaluare a proiectelor de dezvoltare, satisfacția relativă cu viața socială, alături de asociaționismul mimat să conducă evaluatorul la concluzia unui capital social ridicat, supraestimând impactul pozitiv al proiectului. Acest *risc legat de evaluare*, este cu atât mai pregnant cu cât, în fazele premergătoare inițierii implementării, studiile de baseline includ măsuri slabe ale capitalului social preexistent.

Implicații

Fără îndoială efectele imediate asupra calității vieții ale proiectelor de dezvoltare care includ componente de capital social sunt benefice. Locuitorii din colectivitatea țintă au doar de câștigat, atât în plan material, prin confortul suplimentar derivat din rezultatele materiale ale proiectului, dar și în plan socio-uman, prin experiențele de interacțiune la care iau parte, prin participarea alături de ceilalți la

realizarea întreprinderii în cauză. Viața comunitară cunoaște un moment de activitate intensă, ceea ce este în cele mai multe cazuri un pas înainte. Pe termen lung însă efectul poate fi chestionabil. Am enumerat în secțiunea anterioară câteva dintre riscurile asociate unor astfel de proiecte. Problema centrală este întotdeauna de a găsi echilibrul între a dezvolta capitalul social de tip *bonding* și a-l dezvolta pe cel de tip *bridging*. Primul contribuie la coeziunea unor grupuri mai mici, esențială pentru cooperarea la nivelul colectivității. La întâlnirea unui obstacol de orice tip, absența sa poate conduce la anomie, alienare și blocarea oricărei tentative de prosperare. Dezvoltarea sa în exces poate determina blocarea relațiilor cu restul lumii, izolarea comunității.

Absența capitalului social de tip *bridging* poate priva indivizii de acces la alte informații decât cele (redundante) vehiculate în comunitatea închisă. Comunitatea la rândul ei, are de suferit ca întreg de pe urma lipsei de acces rapid și multiplu la informații privind posibilitățile donori pentru dezvoltarea unor proiecte de dezvoltare.

Dezvoltarea puternică a rețelilor de tip *bridging* poate duce la diminuarea spiritului comunitar, indivizii având mereu alternative numeroase de a-și satisface nevoile și plăcerile în afara colectivității din proximitatea spațială a locuirii.

Obsesia plasării controlului proiectelor de dezvoltare în afara primăriei, în CBO-uri, de preferință organizate ca ONG, poate conduce atât la inhibarea dezvoltării societății civile (asociaționismul mimat), dar și la întărirea artificială a poziției ... viitorului primar. În orice caz, acest tip de abordare poate determina menținerea încrederii în primărie la nivele reduse. Să nu uităm că reprezentanții autorităților locale sunt considerați de către localnici drept principalul actor în satele axate pe producție agricolă (Sandu, 2006). Ei sunt cei care pot canaliza proiecte de dezvoltare, iar încrederea cu care sunt adesea investiți ar putea fi adesea mai utilă decât poziția incertă a unui CBO născut din neant, fiind mai eficientă în a promova

participarea civică și încrederea generalizată, ca și încrederea în instituții.

Balanța dintre efectele pozitive și cele negative este, prin urmare, una extrem de sensibilă. Mici detalii legate de implementarea unor proiecte poate în fapt inhiba spiritul comunitar și încrederea generalizată. Efectele utilizării capitalului social ca și element important în proiectele de dezvoltare comunitară sunt, în ansamblul lor, benefice. Am insistat însă în acest material pe unele riscuri induse de procesele de implementare și, mai ales, de obsesiile normative ale implementatorilor.

Probabil că o abordare mai flexibilă, adaptată circumstanțelor din comunitățile beneficiare poate minimiza aceste riscuri. Se adaugă transparența în toate etapele derulării proiectului, inclusiv în partea de gestiune a fondurilor și comportamentul neoscilant al implementatorilor, derivate din condițiile enumerate de Sztompka (1999) pentru generarea și întărirea încrederii generalizate și a celei în instituții. În fine, se impune o atenție sporită acordată unor elemente aparent neimportante, dar esențiale pentru viața comunitară. De exemplu, suportul pentru dezvoltarea de spații destinate petrecerii timpului liber (locuri pentru picnic, piste de bowling unde să se organizeze concursuri la nivel comunitar) poate constitui un instrument util în stimularea interacțiunii dintre membrii comunității și

atragera participării lor către astfel de întreprinderi mai neașteptate. Astfel de acțiuni pot fi dezvoltate ca părți secundare, având costuri reduse, în cadrul proiectelor de dezvoltare (de exemplu, pietruirea unui drum sau renovarea unei școli pot fi însoțite de amenajarea unei piste de bowling în aer liber).

Din păcate, nu am avut la dispoziție suficiente evidențe empirice care să îmi permită să disting efectul exact al factorilor care accentuează unele dintre riscurile observate și dezvoltate teoretic. De asemenea, nu am putut distinge cu exactitate măsura în care alți factori pot anula sau preîntâmpina astfel de consecințe negative, diminuându-le probabilitatea de apariție. M-am limitat prin urmare la a nota câteva dintre mecanismele potențiale prin care astfel de riscuri pot apărea. Fără îndoială, evidențierea acestora nu neagă efectul (predominant pozitiv) al proiectelor de dezvoltare comunitară, ci doar atrage atenția asupra unor efecte perverse potențiale. De asemenea, subliniez necesitatea de a derula evaluări cât mai exacte ai indicatorilor de dezvoltare socială a comunității asistate, înainte de începutul intervenției²³ în comunitatea respectivă. Acest lucru permite decelarea rezultatelor reale ale proiectelor de dezvoltare comunitară și replicarea rezultatelor și bunelor practici reducând probabilitatea apariției unor consecințe nedorite.

Note :

1. O'Connel (2003 : 242), care se declară sceptic în ce privește efectele benefice ale capitalului social, trece succint în revistă principalele critici pe care le identifică în literatura existentă. Întâmplător sau nu, mai bine de jumătate dintre ele se referă la concluzia lui Putnam legată de Statele Unite.
2. Literatura românească a căutat unele traduceri pentru cei doi termeni (vezi de exemplu Voicu, 2003), însă nici una dintre acestea nu reușește să surprindă adecvat complexitatea sensurilor descrise de *bridging* și *bonding*. Aceasta, ca și nevoia comunicării științifice adecvate indiferent de limbă, mă fac să utilizez cuvintele respective așa cum sunt ele în limba engleză, dominantă astăzi în comunitatea academică internațională.
3. Pentru câteva exemple privind distincția *bonding-bridging*, vezi și Voicu (2006a).
4. Argumentul este futil, în condițiile în care lucrul cu variabile latente nu mai este de mult o necunoscută în științele sociale.
5. Încerc să evit utilizarea traducerii termenului englezesc de „neighbourhood” drept „vecinătate”, dată fiind instituția cu același nume adesea studiată în literatura română (vezi Mihăilescu, 2002). Prefer, prin urmare, să mă refer la „proximitate spațială”.

6. O țară care tocmai a avut alegeri va prezenta probabil un spor de încredere în instituții față de una aflată către finalul ciclului electoral, chiar dacă, în principiu, cele două sunt identice în ceea ce privește încrederea în instituții. Ce este drept, dincolo de aceste efecte, încrederea în Parlament, Guvern etc. e mai redusă în Estul Europei față de Vest și în Sud față de Nord. Problema este însă cât de bine surprinde încrederea în instituțiile guvernării diferențe inter-sociale în ceea ce privește grupuri mai omogene de țări (de exemplu: România și vecinii ei) în condițiile în care ciclurile electorale sunt diferite.
7. Poliție, sindicate, serviciile sociale, presă, ONU.
8. Lucrarea citată ia în considerare doar cele 27 de țări aflate în prezent în Uniunea Europeană, cărora li se adaugă Turcia.
9. Majoritatea covârșitoare a familiilor din România se definește drept săracă sau cel mult la limita de jos a standardelor contemporane (vezi Voicu, 2005a), ceea ce ar face dificilă invocarea instanței familiale (în fapt a grupului de rudenie, acesta fiind probabil sensul în care este utilizată „familia” de către respondenții la chestionarul în cauză) ca sprijin în cazul nevoilor de natură financiară.
10. Vezi de exemplu, Gesthuizen (2006) pentru cazul Olandei.
11. Diferențele în acest sens ar putea fi datorate mai ales mediului rural: sătenii transilvăneni și bănățeni sunt mai bogați în capital relațional decât cei din Vechiul Regat, în timp ce pentru mediul urban diferențele sunt nesemnificative între regiunile de peste munți și Muntenia și Dobrogea (Sandu, 2003, 243-246). Pe de altă parte, încrederea interpersonală și încrederea instituțională erau mai ridicate la jumătatea anilor '90 în Transilvania, în schimb, încrederea interetnică era mai scăzută (Sandu, 1999, 86).
12. Controlând pentru diferite variabile de status individual și dezvoltare locală/regională, Dumitru Sandu arată că încrederea interpersonală era la jumătatea anilor '90 semnificativ mai redusă în Moldova (Sandu, 1999, 86; pentru încrederea instituțională, analiza respectivă nu este completă prin neincluderea în modelul de predicție a preferinței de vot). De asemenea, la începutul anilor 2000, capitalul relațional era substanțial mai redus în Moldova decât în regiunile de peste munți și restul Vechiului Regat (Sandu, 2003, 243-246).
13. Vezi http://www.rdp.ro/index_ro.htm.
14. Voicu, 2007.
15. Responsabilitate Socială Corporatistă. Vezi <http://www.csr-romania.ro/>, <http://www.responsabilitatesociala.ro/>.
16. Rațiunea este simplă: ele sunt cele mai vizibile și cele mai ușor de măsurat. Cum însă scopul final este să faci ca în colectivitatea ținută să se dezvolte o comunitate sustenabilă, care să genereze mai apoi dezvoltare socială, participarea în asociații rămâne doar un element al unui set mult mai larg de elemente, incluzând „spre exemplu, participarea în asociații tradiționale nesancționate formal, precum vecinătățile de tip săsesc (Nachbarschaft) (vezi în acest sens Mihăilescu, 2002).
17. Prescurtat uzual drept CIAC, acronim al denumirii sale în limba engleză (*Community Investment Advisory Committee*).
18. Observații personale precum și relatări ale unor colegi îmi servesc ca evidențe empirice pentru afirmarea posibilității acestui risc, ca și a celorlalte riscuri descrise în secțiunea de față.
19. Prefer prescurtarea acestei etichete în limba engleză pentru că este scurtă, face referire la formalizarea relațiilor din interiorul acestui „grup de inițiativă” și nu include în titulatură eticheta de „comitet”, destul de demonetizată atât în perioada comunistă, cât și după 1989.
20. Nu este numai cazul României. Dubla morală poate fi regăsită în toate țările europene foste comuniste, atât înainte, cât și după 1989.
21. Pe 15 iunie 2007, site-ul raporta 993.020 de utilizatori activi, din care 24.565 din România. Probabil că cifrele sunt supraestimate cu 4-5 procente, dat fiind faptul că un utilizator care a renunțat la joc este socotit inactiv doar dacă nu s-a mai logat pe site în ultimele șapte săptămâni.
22. Adesea aceasta se transformă în grupuri de prieteni în viața reală.
23. În acest context, intervenția include și etapa de „facilitare”, de pregătire a aplicației, în care comunitatea este asistată de instanțe externe, fiind astfel influențată către schimbare.

Bibliografie

- Banfield, Edward C. (1958). *Moral Basis of a Backward Society*. New York : Free Press.
- Bauman, Zygmunt. (2002). *Comunitatea*. București : Editura Antet.
- Bădescu, Gabriel. (2003). Încredere și democrație în țările în tranziție. *Sociologie Românească*, I, 1-2, 109-128.
- Bădescu, Gabriel. (2006). Calități de bun cetățean : încredere, toleranță, solidaritate și orientări pro-antreprenoriale. În Dumitru Sandu (coord.). *Eurobarometrul rural : valori europene în sate românești*. Fundația pentru o Societate Deschisă și Delegația Comisiei Europene la București, 67-85.
- Bădescu, Gabriel, Sum., Paul E. (2005). Historical Legacies, Social Capital and Civil Society : Comparing Romania on a Regional Level. *Europe-Asia Studies*, 57, 1, 117-133.
- Coleman, James S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, S94-S120.
- Coleman, James. (1990). *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Mass : Harvard University Press.
- Comșa, Mircea. (2006). Valori și acțiuni comunitare, în Dumitru Sandu. (coord.). *Eurobarometrul rural : valori europene în sate românești*. Fundația pentru o Societate Deschisă și Delegația Comisiei Europene la București, 21-48.
- Dagsupta, Parta, Serageldin, Ismail (eds.). (1999). *Social Capital. A Multifaceted Perspective*. Washington : The World Bank.
- Dan, Adrian. (2007). Dezvoltare socială prin proiecte comunitare. Rolul fondurilor sociale. În Cătălin Zamfir, Laura Stoica (coord.), *O nouă provocare : Dezvoltarea socială*. Iași : Editura Polirom, 164-178.
- Dekker, Paul, Halman, Loek (eds.). (2003). *The value of volunteering. Cross-cultural perspectives. Nonprofit and civil society studies*. New York : Kluwer Academic Press/Plenum Publishers.
- Durlauf, Steven. (1999). The Case „Against” Social Capital. *Focus*, 20, 3, 1-5.
- Franzen, Axel, Hangartner, Dominik. (2006). Social Networks and Labour Markets Outcomes : The Non-Monetary Benefits of Social Capital. *European Sociological Review*, 22, 4, 353-368.
- Fukuyama, Francis. (1995). *Trust : The Social Values and the Creation of Prosperity*. Free Press.
- Gesthuizen, Maurice. (2006). How socially Committed are the Dutch Low-Educated ? Historical Trends, Life-Course Changes, and Two Explanations for Educational Differences. *European Sociological Review*, 22, 1, 91-105.
- Halman, Loek, Luijkx, Ruud. (2006). Social capital in contemporary Europe : evidence from the European Social Survey. *Portuguese Journal of Social Science*, 5, 1, 65-90.
- Kidekel, David. [1993] (2006). *Colectivism și singurătate în satele românești. Țara Oltului în perioada comunistă și în primii ani după Revoluție*. Iași : Editura Polirom.
- Kochanowicz, Jacek. (2004). Trust, Confidence, and Social Capital in Poland : A Historical Perspective. În Ivana Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford : published for the British Academy by Oxford University Press, 63-84.
- Ledeneva, Alena V. (1998). *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge : University Press.
- Manski, Charles F. (2000). Economic Analysis of Social Interactions. *Journal of Economic Perspectives*, 14, 3, 115-136.
- Merton, Robert K. [1957] (1960). *Social Theory and Social Structure. Revised and Enlarged Edition*, Glencoe, Illinois : The Free Press.
- Mihaylova, Dimitrina. (2004). *Social Capital in Central and Eastern Europe. A Critical Assessment and Literature Review*. Budapeșt : CPS Policy Studies Series.
- Mihăilescu, Vintilă (coord.) (2002). *Vecini și vecinătăți în Transilvania*. București : Editura Paideea.
- Mishler, William, Rose, Richard. (1997). Trust, Distrust and Skepticism : Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies. *Journal of Politics*, 59, 2, 418-451.

- Mishler, William, Rose, Richard. (2001). What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies. *Comparative Political Studies*, 34, 1, 30-62.
- Narayan, Deepa. (1999). *Bonds and Bridges : Social Capital and Poverty*. Washington : World Bank – Poverty Group.
- O’Connell, Michael. (2003). Anti „Social Capital”. Civil Values versus Economic Equality in the EU. *European Sociological Review*, 19, 3, 241-248.
- Paxton, Pamela (1999). Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment. *American Journal of Sociology*, 105, 1, 88-127.
- Paxton, Pamela. (2002). Social Capital and Democracy : An Interdependent Relationship : *American Sociological Review*, 67, 2 (April), 254-277.
- Petrescu, Claudia, Baboi, Adriana. (2006). *Studiu de evaluare a rezultatelor și impactului proiectului „Parteneriat pentru dezvoltare economică locală”, finanțat de Programul Global Opportunities Fund al Guvernului Marii Britanii, inițiat și implementat de FPDL – Fundația Parteneri pentru Dezvoltare Locală*, Decembrie 2006, manuscris.
- Portes, Alejandro. (1998). Social Capital : Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- Portes, Alejandro. (2000). The two meanings of social capital. *Sociological Forum*, 15, 1-11.
- Precupețu, Iuliana. (2006). *Strategii de dezvoltare comunitară*, Iași : Editura Expert Projects.
- Putnam, Robert. (2001). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Touchstone.
- Putnam, Robert, cu Roberto Leonardi și Raffaella Nanetti. (1993). *Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.
- Raiser, Martin, Haerpfer, Christian, Noworthy, Thomas, Wallace, Claire. (2001). Social Capital in transition : a first look at the evidence. *European bank for Reconstruction and Development, Working Paper 61 WEB*.
- Rose, Richard, Mishler, William, Haerpfer, Christian. (1998). *Democracy and Its Alternatives. Understanding Post-Communist Societies*. Polity Press.
- Sandu, Dumitru. (1996). *Sociologia tranziției. Valori și tipuri sociale în România*. București : Editura Staff.
- Sandu, Dumitru. (2003). *Sociabilitatea în spațiul dezvoltării. Încredere, toleranță și rețele sociale*. Iași : Editura Polirom.
- Sandu, Dumitru. (2005). *Dezvoltare comunitară. Cercetare, practică, ideologie*. Iași : Editura Polirom.
- Sandu, Dumitru. (2006). Ideologii ale participării. În Dumitru Sandu (coord.), *Eurobarometrul rural : valori europene în sate românești*, Fundația pentru o Societate Deschisă și Delegația Comisiei Europene la București, 49-66.
- Saraceno, Chiara, Olagnero, Manuela, Torrioni, Paola. (2005). *First European Quality of Life Survey : Families, work and social networks*. European Foundation for Improving Living and Working Conditions, Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities.
- Schaik, Ton van. (2002). Social capital in the European Values Study Surveys. *OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement*, London, September 25-27.
- Smith, Stephen Samuel, Kulynych, Jessica (2002). It May Be Social, but Why Is It Capital? The Social Construction of Social Capital and the Politics of Language. *Politics & Society*, 30, 1, 149-186.
- Smith, Tammy. (2006). Why Social Capital Subverts Institution Building in Risky Settings. *Qualitative Sociology*, 29, 317-333.
- Sztompka, Piotr. (1999). *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge : University Press.
- Toth, Cosmin. (2007). Capitalul social. În Cătălin Zamfir (coord.). *Enciclopedia dezvoltării sociale*. Iași : Editura Polirom, 89-96.
- Verdery, Katherine. [1996] (2003). *Socialismul : ce a fost și ce urmează*. Institutul European, Iași.
- Voicu, Bogdan. (2003). Capital social. În *Dicționar de sărăcie online* (coordonator : Cătălin Zamfir), http://www.iccv.ro/romana/dictionar/bog/bog_capsoc.htm

- Voicu, Bogdan. (2005a). *Penuria Pseudo-Modernă a Postcomunismului Românesc. Volumul II. Resursele*. Iași : Editura Expert Projects.
- Voicu, Bogdan. (2005b). Social capital : bonding or bridging Europe ? În Horațiu Rusu, Bogdan Voicu (eds.). *EU Integration Process from EAST to EAST : Civil Society and Ethnic Minorities in a Changing World*. Sibiu : Editura Psihomedica, 77-98.
- Voicu, Bogdan. (2006a). Participare, spirit comunitar, capital social. În Mălina Voicu, Bogdan Voicu (coord.). *Satul românesc pe drumul către Europa*, Iași : Editura Polirom, 41-56.
- Voicu, Bogdan. (2006b). Dezvoltare socială <neconvențională> : despre capitalul social. În Cătălin Zamfir, Laura Stoica (coord.). *O nouă provocare : Dezvoltarea socială*. Iași : Editura Polirom, 149-163.
- Voicu, Bogdan. (2006c). Capitalul social ca premisă a dezvoltării durabile. În *Diagnoza calității vieții în România și Europa*, raport realizat în cadrul proiectului *Modelul calității vieții din perspectiva dezvoltării durabile*, etapa a II-a, „Coeziune și incluziune socială”, coord. prof. Ioan Mărginean.
- Voicu, Bogdan. (2006d). Satisfacția cu viața în satele din România. În Dumitru Sandu (coord.). *Eurobarometrul rural : valori europene în sate românești*, Fundația pentru o Societate Deschisă și Delegația Comisiei Europene la București, 7-20.
- Voicu, Bogdan. (2007). Telecentrul. În Cătălin Zamfir, (ed.). *Enciclopedia dezvoltării sociale*. Iași : Editura Polirom, 97-104.
- Voicu, Bogdan, Basina, Tanya. (2005). Social capital and civic participation in Ukraine and Romania. În Horațiu Rusu, Bogdan Voicu (eds.). *Perspectives on the European postcommunist societies*. Sibiu : Editura Psihomedica, 75-96
- Voicu, Mălina, Voicu, Bogdan. (2003). Volunteering in România : a rara avis. În Paul Dekker, Loek Halman (eds.). *The value of volunteering. Cross-cultural perspectives. Nonprofit and civil society studies*. New York : Kluwer Academic Press/ Plenum Publishers, 143-160.
- Völker, Beate, Flap, Henk, Lindenberg, Siegwart. (2007). When are neighbourhoods communities ? Community in Dutch Neighbourhoods. *European Sociological Review*, 23, 1, 99-114.
- Welzel, Christian, Inglehart, Ronald, Deutsch, Franziska. (2005). Social capital, voluntary associations and collective action : Which aspects of social capital have the greatest „civic” payoff ? . *Journal of Civil Society*, 1, 2, 121-146.
- Woolcock, Michael. (2000). Managing Risk, Shocks, and Opportunities in Developing Economies : The Role of Social Capital. În Gustav Ranis (eds.). *Dimensions of Development*. Connecticut : New Haven, Yale Center Press.